

Tatreich – Hörreich

Verdener til forskel i 1500-tallets danske ligprædiken

Af Nikolaj Zeuthen

Ligprædikenen som protestantisk genre

Den danske ligprædiken er som de fleste andre tekstfænomener præget af modsætninger og stridende diskurser. Specielt i den del af ligprædikenen der redegør for afdødes liv, levned og død, synes de indre spændinger at komme til orde, men i hvilken sammenhæng skal de forstås?

I den smule forskning der eksisterer på den danske ligprædikens område, fremhæves ofte en modstilling, en modstilling grænsende til kamp, mellem en adelig og en religiøs diskurs.¹ Forholdet kan anskues i en literatursociologisk sammenhæng hvor tekstens *brug* er i fokus. I Troels Troels-Lunds afsnit om ligprædikenen i bog XIV af *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede* (1904) er religionen således at opfatte som et gidsel i ligprædikenen der i den følgende sarkastiske passage forstås som patetisk adelig selvforherligelse:

Ligprædikenernes Sjælemalerier tør da som Regel ikke tages som Portræter, men blot som Udtryk for en egen Art stiliseret Fremstillingsform, hvori Datiden drev det vidt. De var en Slags historisk Konfekt. Livets raa Frugt forelaa her forsigtigt tørret og religiøst kandiseret, ikke blot velsmagende i Øjeblikket, men egnet til som lutherske Mindegodter at tages hjem med (p. 202).

En oprigtig kristenhed bliver i citatet implicit holdt op imod en falsk hvis eneste ønske er at behage publikum. Det faktum at statsmagten flere gange i løbet af det 17. århundrede griber ind med påbud om at præsterne skal holde sig til sandheden i ligprædikenerne, fortæller at Troels-Lunds karakteristik er rammende.

Men modsætningen mellem adelskab og religiøsitet har i denne optik sin plads i kirkerummet, kunne man sige, uden for teksten, og min interesse angår teksternes *indre* spændinger. I den sammenhæng er Elisabet

Holsts »Kvindedyd og kvindedød i danske ligprædikener 1570-1700« (1999) af stor interesse. Som titlen antyder har Holst et kønsteoretisk ærinde, men hendes centrale bestræbelse er i mine øjne, og som hun selv formulerer det: »at påpege genrens dobbelte forankring, i en verdslig og kirkelig retorisk tradition« (p.285). Ifølge Holst er ligprædikenerne »på én gang (lov)tale over den døde og kristen forkyndelse, en sammensætning, som selv ikke – eller måske især ikke – når afdøde var adelig, var uproblematiske« (ibid.).

Holst fremlæser overbevisende den diskursive kamp dels på et indholdsplan hvor kristne dyder som sagtmødighed og ydmyghed står over for adelige dyder som tapperhed og politisk tæft, og dels på et plan der angår ligprædikenenens form, hvor to narrative skemaer kolliderer: et der angår historien om menneskets frelse ved Jesus, og et der angår historien om en adelspersons mandhaftige gerninger og videreføring af forfædres dyd. Den kønsteoretiske pointe er at forfatterens arbejde med at sammenflette de to diskurser lettes når afdøde er en kvinde fordi kvindens verdslige og kristne dyder er overensstemmende; de kan samles under begrebet passivitet.

Tekstanalytisk findes der i Danmark ingen udfordring af det oven for beskrevne dikotomiske udgangspunkt i »adelig vs. religiøs diskurs«. Det gør der på tysk grund. I Rudolf Lenz' *De mortuis nil nisi bene?* (1990), der undersøger den tyske ligprædikens brugbarhed som kilde til forskellige historiografiske discipliner, findes et perspektiv der kan styre læsningen af ligprædikenen ind på en ny vej. Lenz tager udgangspunkt i Luthers *Sermon von der Bereytung zum Sterben* (1519) og viser at Luther med denne gør to ting. Dels fører han Ars Moriendi-genren fra katolsk til protestantisk grund, og »andererseits bewirkte er aber auch einen frömmigkeitsgeschichtlichen Neuanfang und schuf den geistigen Nährboden, auf dem für rund zwei Jahrhunderte – von 1550 bis 1750 – das Genos der Leichenpredigten gedeihen sollte« (Lenz, p. 9).

Det er i første omgang ikke ligprædikenenens nære tilknytning til Ars Moriendi-genren der har min interesse, men idéen om ligprædikenen som en genre der først og sidst er funderet i en Luthersk teologi. Den første ligprædiken der bliver trykt nogen sinde, holder Luther selv i 1525 over kurfyrste Frederik den Vise, og i en litteraturhistorisk optik kan genren måske hævdes at være et særlig protestantisk fænomen. Rimeligheden af en sådan påstand lader sig bedst diskutere efter mine analyser; foreløbig kan den stå som det tyskerne kalder en 'Ansatz'.

Lenz holder sig til de tyske prædikener, men også på dansk grund kan

man hæfte sig ved hvor hurtigt Luthers verdens- og menneskesyn slår igennem i ligprædikenerne. I *Skrifter af Peder Palladius* (1968) skriver Martin Schwarz Lausten følgende om det kirkelige begravelsesritual efter kongebrevet til Kirkeordinansen af 1537:

Snart lægges hovedvægten også her, som noget nyt, på Ordets forkyndelse, ja, allerede ved dødslejet gælder dette. Det nye syn på menighed og præst baner sig ret hurtigt vej, og snart skabes der en fast tradition for, hvorledes et luthersk kristent menneske skal tage afsked med verden og begraves (p. 176).

Den danske ligprædiken finder faktisk sin endelige form allerede i begyndelsen af 1570'erne, og det er sigende da den ældste bevarede er Niels Hemmingsens over Herluf Trolle fra 1565.

At udråbe ligprædikenen til en rendyrket protestantisk genre får dog ikke de tekstlige spændinger til at forsvinde, det peger blot på at de kan forklares i lyset af religionen alene, religionen som en verdens- og menneskeforståelse med sine egne indre modsætninger. Den centrale arbejdshypotese er her at ligprædikens væsentlige betydningsoppositioner og æstetiske spændinger kan forstås og begrundes i modstillinger, spændinger og endda paradokser internt i den protestantiske teologi der er Martin Luthers. Luthers lære kan opfattes som den naturlige klangbund for ligprædikens dikotomier og kan spores helt ned i ligprædikenernes grammatiske og metaforiske strukturer.

Hvad angår genstandsfeltet, skal det siges at 'ligprædikenen' i den brede betydning af ordet – som hele den prædiken der af en gejstlig afholdes i kirken eller på kirkegården i forbindelse med en begravelse – kan karakteriseres ved fire punkter: 1) trøst/tak til de efterladte, 2) biografi, 3) prædiken og 4) bøn, rækkefølgen kan variere. Hertil kommer eventuelt et sørgedigt som en del af et af de andre afsnit.² Sådant fremstår de trykte ligprædikener over adelspersoner forfattet på dansk fra 1565 til cirka 1730. Bonde- og borgerstanden der i 1625 får tilkæmpet sig ret til og mulighed for at få sine ligprædikener trykt, fortsætter med udgivelserne langt ind i 1800-tallet.

I denne sammenhæng skal termen 'ligprædiken' dog anvendes snævert om den del af den samlede prædiken jeg ovenfor kaldte biografi. Når dette er valgt som genstandsfelt, er det af to grunde. Først fordi det især er her modstillingen mellem adelskab og religion i den nævnte forskning fremlæses, og dernæst fordi redegørelsen for afdødes liv, lev-

ned og død har åbenlyse litterære træk. Det gør det muligt at tale om tekstens hævvelse af almengyldighed og nødvendighed i det fremlagte hændelsesforløb; teksten som andet og mere end en historisk redegørelse for specifikke begivenheder.³

Færten af ligprædikenernes litterære natur får man først og fremmest i kraft af deres ensartethed. Man bliver som Troels-Lund lidt efter lidt opmærksom på at ligprædikenernes personbeskrivelser »ikke gælder denne bestemte Person alene, men er staaende Udtryk, der næsten enslydende stadigt vende tilbage, hvem der saa tales om, en Art façon for gejstlig Gengivelse af, hvorledes det er passende at dø« (Troels-Lund, p. 201).

En mere systematisk måde at påvise litterære træk på skitseres af Pil Dahlerup i *Dansk Litteratur: Middelalder* (1998). Litteratur defineres her som »en diskurs, hvis niveauer primært er eksistentielle, fiktive og kunstneriske« (p. 21), og undersøgelsen af en teksts eksistentielle, fiktive og kunstneriske komponenter vil derfor kunne give en idé om hvorvidt der er tale om litteratur, om en tekst med litterære træk eller om ikke-litteratur. Det vil fremgå mere eller mindre eksplicit af de kommende analyser at ligprædikenerne scorer højt både hvad angår det fiktive og det eksistentielle niveau, mens det kunstneriske indtryk er varierende.

En sidste kommentar til genstandsfeltet angår den tidsmæssige afgrænsning. Jeg holder mig inden for det 16. århundrede primært på grund af de fordele det giver at arbejde med et overskueligt tekstkorpus. Ifølge Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi* for perioden 1551-1600 (bd. II og III, 2. udg.), findes der omkring fyrrer ligprædikener fra før 1600, og i mine analyser refererer jeg med få undtagelser til de ni der findes i Bricka og Gjellerup: *Den Danske Adel 1-2* (1874-75, 1913). Endnu en grund til at jeg har begrænset mig til det 16. århundrede er at det specifikt protestantiske jeg er på udkig efter, synes at komme klarere til udtryk hos andengenerations-protestanterne end i de senere ligprædikener hvor i mere end en forstand barokke overdrivelser bliver reglen og hvor den engelske prædikenstil gør sin indflydelse gældende.

Med genstandsfeltet således afgrænset vil jeg nu vise hvordan ligprædikenerens beretning om den afdøde udspiller sig inden for rammerne af to meget forskellige sfærer med hver deres dynamiske logik. Det drejer sig på den ene side om en *handlings sfære* hvor det skildrede individ er aktivt handlende, og på den anden side om det man i mangel af et bedre ord kan kalde en *receptionssfære*. Her er individet passivt modtagende.

Luthers teologi giver en mulig forklaring af denne opdeling. Luther

havde nemlig også *sine* to sfærer, eller regimenter som han oftest kaldte dem, og det viser sig at de to verdener i ligprædikenerne svarer meget nøje til disse. Faktisk i så høj grad at man kan tale om ligprædikenen som en litterær ispilsætning af dikotomierne i Luthers dualistiske univers. *Sine* to regimenter, det verdslige og det åndelige, kaldte Luther til tider for 'das Tatreich' og 'das Hörreich', hvor ligprædikenes handlings sfære har paralleller til das Tatreich, mens receptionssfæren har paralleller til das Hörreich. I ligprædikenes forløb kan de to sfærer gribe ind i hinanden, men oftest deler sfærene teksten i to dele, idet overgangen mellem dem typisk findes omkring prædikenes midte.

Positioneringen af min læsning i forhold til især Holst vil primært finde sted i analysen af ligprædikenes handlings sfære da det især er inden for rammerne af denne at Holst argumenterer for striden mellem en adelig og en religiøs diskurs. Min redegørelse for receptionssfærens dynamiske logik gør beskrivelsen af ligprædikenen total og muliggør en afsluttende perspektivering til fremtidig forskning. Ud fra resultaterne af mine analyser kan man besvare presserende spørgsmål angående ligprædikenes semantik og metaforik, og i en teksthistorisk optik vil jeg diskutere min 'Ansatz' – ligprædikenen som en særligt protestantisk genre – via en eftersøgning af den katolske ligprædiken.

Tatreich – Coram hominibus

I den samlede prædiken er ligprædikenen nem at genkende. Ved fremlæggelse af tekstens disposition gør forfatteren altid opmærksom på hvornår prædikenen går fra et afsnit til et andet, og skulle det alligevel undgå ens opmærksomhed, kan man holde sig til ligprædikenes faste tredelte skema: 'Aneopremsning', 'levned', 'sygeleje og død', der også i reglen bliver påpeget i teksterne via overskrifter. Det er de to første punkter i dette skema, aneopremsningen og redegørelsen for afdødes levned, der skal ses i lyset af Luthers Tatreich.

Aneopremsningerne er af varierende længde, men altid lige monotone:

Hans Faders Fader vaar E. V. Her *Jon Bing* til Smidstrup. Hans Faders Moder vaar E. V. Fru *Gyde Geds* daatter, Her *Oluff Geds* Daatter aff Rydseholm. Hans Moders Fader vaar E. V. *Jens Splid*, som kaldis *Fasti*, til Mindstrup. Hans Moders Moder vaar E. V. Fru

*Helleuig Krabbe, Mogens Krabbis daatter aff Bustrup. Hans Faders Farfader vaar Erlig V. ... (Hans Lauridsen: Anders Kjeldsen Bing, p. 178).*⁴

I de første protestantiske ligprædikener, fra Luthers over kurfyrste Frederik den Vise (1525), til Hemmingsens over Herluf Trolle (1565), eksisterede aneopremsningen ikke. Fra 1565 til 1574 findes den med mellemrum i de danske tekster; derfra er den regel. Denne udvikling skyldes sandsynligvis at udgivelsen af afdødes ligprædiken (først i små oktavformater, siden støt voksende til flere hundrede kvartsider i slutningen af det 17. århundrede), bliver en regulær trend fra midt i 1570'erne. Om biografien i sin helhed, som Troels-Lund foreslår det, opstår på et direkte forlangende fra adelen er uvist, men at aneopremsningen er kommet i stand på adelig bestilling, synes altså en rimelig antagelse. Som det vil blive klart, betyder dette imidlertid ikke at den er uforligelig med en religiøs diskurs.

Efter aneopremsningen følger altid en benævnelse og oftest en kort beskrivelse af afdødes gode, kristelige opdragelse. Klavs Nielsen Glambeke »bleff aff Barndom tilholden til Guds Fryct oc gode Sæder hiemme hoss sine Forældre« (Anders Sørensen Vedel: *Klavs Nielsen Glambeke*, p. 278). Efter optugtelse i hjemmet bliver hovedpersonen sendt i uddannelse uden for hjemmet, ofte allerede i syv-otte års alderen. I mændenes tilfælde er det gerne i Danmark først og siden i udlandet: »Fra Aarhuss kom hand hid til Sieland, oc der hand her i Kiøbenhaffn haffde forfremmed sig meget, er hand met slect oc venners raad dragen uden Lands, at vider besee oc forfremme sig« (Anders Sørensen Vedel: *Johan Friis*). For kvinderne går turen sjældent ud af riget, de kommer ofte i huset hos en adelsdame eller i kloster:

Thi der hun vaar 7 Aar oc paa det Ottende, haffue hendis kiære Fader oc Moder, som da haffde Øekloster i Iulland, antuordet hende en aff Kloster Iomfruerne vdi samme Kloster .. hos huilcken hun lærde at læse oc schriffue (Jens Nielsen: *Karine Knudsdatter Gyldestjerne*, p. 129).

Den typiske fortsættelse herfra er beskrivelsen af afdødes levned. I teksterne er redegørelsen for levnedet ofte opdelt i adskillige underafsnit, f.eks. 'husregimente', 'forhold til kirken', 'om embede og bestilling' etc. Her behandles den under et.

Den første analytiske iagttagelse er den helt banale, at det skildrede individ, hovedpersonen, fremstilles som handlende i levnedbeskrivelsen. Vedkommende foretager sig forskelligt der afslører en ædel natur: deltager i krige (forbeholdt mændene), hjælper fattige, donerer penge til kirken, holder sit hus.⁵ Den skildrede person er subjekt, og verberne er aktive.

Men under hvilke forhold udspiller disse menneskelige handlinger sig? Følgende beskrivelse er sigende: »I sit Hus holt hand it skickeligt oc aardenligt Leffnit, i ædruhed oc en flitig omhyggelighed vdrettede hand det, hans Embede vdkraffde« (Hans Lauridsen: *Anders Kjeldsen Bing*, p. 184). Aktiviteten, givet ved verbet 'udrette' i en aktiv-form, sker i overensstemmelse med et embede der i en hverdagsmetafor er blevet en aktør der kræver noget af subjektet. En anden typisk sætningskonstruktion fundet i samme metaforiske skema er en passiv hvor subjektet kaldes til sit embede. Samfundet eksisterer i ligprædikenen som et aktivt gældende hierarki.

Tekstens hovedperson er adelig og har derfor en høj placering i dette hierarki. I fortsættelsen af citatet ovenfor lægges det frem hvordan protagonisten udøver sin magt nedad:

Hand holt gierne gode Tienere, som i saaden sin Befalings flitighed vilde vere hannom tienstactige. Men wgdelige, forsømmelige, øyenskalcke, Dranckere, Skendegeste oc Trappedragere haffde ingen platz hos hannom, Om det sig end kunde begiffue, at saadanne komme i hans V. Tieniste (som dog vaar sielden), bleffue de icke gamle hos hannom (ibid.).

Omvendt er den adelige undergivet kongemagten som således bliver tjent:

Saa haffue ocsaa de Vnge deris effterkommere lagde vind paa at træde i de Gamle deris Fodspor met Dyd oc Mandommelige gerninger at beuise deris Adelskaf. Erlig oc Velbyrdig salig *Erick Podbusk*, *Moritzis* Broder, er dragen met sin Herre oc Koning ind vdi Dytmersk i den siste Dytmerske Krig, haffuer som en køner, wforferdet vnger Heldt voget sig der, oc beuist sin troskaff mod sin Koning (Anders Sørensen Vedel: *Predbjørn Moritsen Podebusk*, p. 153).

Verbet »bevis« der anvendes to gange i passagen, understreger at adelskabet legitimeres i samfundsordnen bl.a. ved troskab mod kongen. Som handlende individ befinder adelspersonen sig altså under kongen og over de lavere stænder der i ligprædikenerne er givet ved betegnelser som tjenerskab eller som oftest »vndersaate«. Dette forhold kan afbildes i en simpel figur:

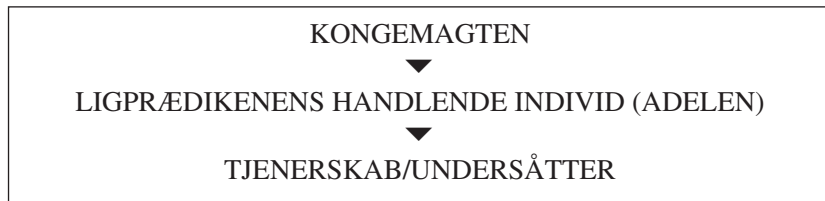

Fig. 1

Riget, eller fædrelandet som det også benævnes, består i dette system, og den næste vigtige iagttagelse angår den feedback-logik der eksisterer i systemet. Ved aktivt at leve op til dets bestemmelser, deltager individet i en vigtig legitimering og opretholdelse af systemet. En helt konkret italesættelse får dette forhold i Niels Hemmingsens prædiken over Herluf Trolle hvor Hemmingsen som en optakt til skildringen af sygdomsforløbet og dødslejet gengiver en dialog de to imellem. Trolle er endnu en gang ved at begive sig ud i flådekamp imod svenskerne da Hemmingsen gør opmærksom på at Trolle vover sit liv ved en sådan handling. Trolle svarer med et retorisk spørgsmål:

Vide i huor faare wi hede Herremend, hui wi bære Guld kæder, oc haffue Jordegods, oc ville vere yppermere oc høyre actet end andre? Der faare haffue wi denne ære for andre, at naar vor Konning oc Herre, Land oc Rige haffuer det behoff, da skulle wi Rigens Fiender affuerie, beskytte oc beskerme met mact oc all formue vor Fæderne rige, at vore Vndersaatte, maa bo oc vere vdi fred oc rolighed (Niels Hemmingsen: *Herluf Trolle*, p. 99).⁶

Standen, her adelsstanden, kræver noget af individet, og ved at honorere kravet gennem lydighed mod konge og beskyttelse af undersåtter gøres landet ære. Hierarkiet har imidlertid endnu et led idet Gud som hierarkiets arkitekt er den øverste instans. Embedet er befalet af Vorherre og man kan prises, som f.eks. Holger Rosenkrands bliver det, for at »bekiende

vel, at Adelen var den Øffrigheds Stat, som er aff Gud« (Laurids Bertelsen: *Holger Ottesen Rosenkrands*, p. 71). Ved at handle i overensstemmelse med hierarkiet bringer man altså også ære til Ham. Hemmingsen om Herluf Trolle:

Thi hand viste vel, at den som icke vaar sin Konning oc Fæderne rige huld, hand icke heller vaar Gud tro, som vdkreffuer aff vndersaattene huldskab oc troskab, imod deris Verdslige øffrighed. Oc tit hørde jeg disse ord aff hannem, som Sanctus Petrus siger. Frycter Gud, ærer Konningen (Niels Hemmingsen: *Herluf Trolle*, p. 98).

Logikken i denne ene halvdel af ligprædikenen kan afbildes i den følgende figur:

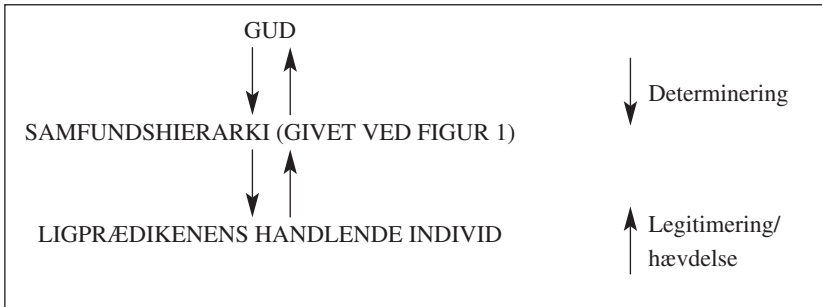

Fig. 2

I den læsning der sætter en adelig diskurs over for en religiøs, bliver adelskabet opfattet som en belastning i forhold til historien om afdødes gode, kristne liv. Holst oplever at den fortælling der begynder med en påvisning af afdødes fine slægtskab (den lange aneopremsning), kolliderer med en anden *religiøs* fortælling hvor dåben er udgangspunktet (Holst, pp. 285, 295). I modsætning hertil vil jeg mene at aneopremsningen fungerer som en vigtig standsmarkør der konnoterer en forventningsramme angående hovedpersonens dyder i en verdslig sammenhæng, dyder der legitimerer et bestemt samfundshierarki og som i sidste ende peger bekræftende tilbage på Gud.

Der kan i den sammenhæng lægges mærke til en pudsig dobbelthed der afsløres i den skematiske redegørelse for handlingsfærens dynamiske logik ovenfor. Ved de nedadvendte pile er individet bestemt og styret

af sin plads i hierarkiet der på sin side er foranstaltet af Gud, men ved de opadgående er han fri til at handle, og legitimerer derved både sig selv og systemet. Individet synes på en gang at være frit og ufrit.

Denne dynamiske logik har prædikenforfatterne ikke grebet ud af den blå luft. Den er i et og alt i overensstemmelse med Luthers idé om et verdslig regimente, das Tatreich. I das Tatreich gælder den verdslige lov og det verdslige sværd, og ingen må tvivle på at disse er udtryk for »Guds vilje og ordening i verden« (Luther: »Om lydighed mod statsmagten«, p. 161). Ej heller må der herske tvivl om at *alle* er underlagt denne lov: »Enhver sjæl skal underordne sig statsmagten og øvrigheden« (ibid.).

Ofte forstår Luther samfundet med en kropsmetaphor overtaget fra Paulus, f.eks. her i »...Om reformation af kristenheden« (1520), stilet netop til adelen: »vi [er] alle ét legeme, og dog har hvert lem sin egen gerning, hvormed det tjener de andre« (p. 46),⁷ og videre: »Derfor siger jeg, at eftersom den verdslige magt er indsat af Gud . . . skal man lade den embedsgerning ske frit og uhindret i hele kristenhedens legeme« (p. 48).⁸ Det er i forlængelse af denne tanke at Luther i et af sine mest berømte skrifter, »Om et kristenmenneskes frihed«, kan sige det følgende:

Et kristenmenneske er i alle ting en træl, skyldig at gøre tjeneste, og enhver undergivet (Luther: »Om et kristenmenneskes frihed«, p. 294).

Det bemærkelsesværdige er at det er her i det verdslige regimente hvor mennesket er ufrit og enhver undergivet, at det rent faktisk har frihed til at handle og til at gøre krav på retfærdighed ved sine gerninger. Man bliver hverken frelst, from eller retfærdig for Gud af gode gerninger, det understreger Luther gang på gang, (særligt i skrifterne »...Om reformation af kristenheden« (1520), »Om lydighed imod statsmagten« (1523), og »Om de gode gerninger« (1520)). De gode gerninger er jo et af de punkter hvor Luther mest ivrigt går i rette med katolikkerne, og sjældent er der et lutherskrift uden en bemærkning om at gode gerninger aldrig kan føre til frelse. Men det er alligevel mennesket pålagt at gøre næstekærlige og nyttige gerninger, Gud alene til behag som det hedder. Om Adam siger Luther at han ved troen alene var from, »men for at han ikke skulle gå ørkesløs omkring, men bruge sit legeme og sørge for det, så er der befålet ham sådanne frie gerninger, Gud alene til behag« (Luther: »Om et kristenmenneskes frihed«, p. 307).

Kulturhistorisk er der også belæg for at tale om de gode gerninger som

noget der trods Luthers opgør med katolicismen, blev lagt vægt på. I sin doktorafhandling *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (2001), beskriver Charlotte Appel tiden efter Reformationen som en lettere kaotisk tid hvor det fra den nye kirkes side handler om at cementere den lutherske teologi:

Arbejdet med at gennemkristianisere befolkningen foregik .. på to fronter: Ved at bekæmpe djævelen og alle hans gerninger, konkret synden i dens mangfoldige skikkelser, og ved at opbygge og styrke den sande kristentro med et gudfrygtigt liv og dettes gode gerninger som troens naturlige frugter (p.116).

Underlagt samfundshierarkiet der er underlagt Gud, er individet ufrigt, determineret af sin stand og sit embede, men gennem en aktivitet inden for rammerne af dette »slaveri«, kan det samme individ legitimere både system og Gud og derved gøre sig retfærdig og respektværdig i det verdslige. Torben Christensen læser i sit forord til Luthers skrifter om *Evangelium og Samfundsliv*: »Evangelium og verden«, Luther på samme vis: »Den, der på ret måde øver kaldets pligter, er i borgerlig henseende retfærdig og har krav på samfundets respekt og ære« (Torben Christensen, p. 21). Det paradoksale er fanget på fineste vis af Luther selv i det sidste citat ovenfor: så er der *befalet* ham sådanne *frie* gerninger.

Ligprædikenen mellem lutherdom og humanisme

Der synes altså at være grund til at læse denne første halvdel af ligprædikenen som en litterær afprøvning og fremstilling af en bestemt verdens logik, nemlig Luthers Tatreich. Med den ideelle adelsperson der befinder sig på den foreskrevne dobbeltbundne plads, underlagt Gud og øvrighed, men styrkende disse og retfærdiggørende sig selv gennem handlinger, er ligprædikenens redegørelse for afdødes opvækst og levned et godt eksempel til efterfølgelse snarere end en kampplads for en diskursiv strid mellem lovtale og forkyndelse sådan som Holst foreskriver. En pudsig understregning af denne pointe bør nævnes. Holst er inde på at adelige dyder som »Rjde, Fichte, Dantzen«, principielt er uførenelige med kristne. Luther mener noget andet fordi hans holdning er at menneskers stand kræver visse ting af dem. I den del af »Om lydighed mod statsmagten«

der former sig som et fyrstespejl, diskuterer Luther muligheden af gudfrygtige, kristne fyrster og fastslår at »hvis de kan få det ordnet sådan, at deres dans og jagt og væddeløb ikke er til skade for undersåtterne .. vil Gud ikke være så hård, at han ikke skulle unde dem dans og jagt og væddeløb« (Luther: »Om lydighed mod statsmagten«, p.192).

Ligprædikenenens status af eksempel er et godt påskud for en kort ekskurs til Billeskov Jansens forbilledlige behandling af Niels Hemmingsens ligprædiken over Herluf Trolle og Christian Machabæus' *Oratio funebris* over samme: *Humanitas christiana* (1990). I begyndelsen diskuteres prædikenernes inspirationskilder og ud over »den sejrige lutherske Reformation« fremhæver Billeskov Jansen »den nyvakte begejstring for græsk kultur og sprog, som bredte sig fra Italien og nord på« (p. 13). I lyset af den nye interesse for antikken forstår Billeskov Jansen netop biografien som den del af ligprædikenen der »skal tjene som moralsk vejleder, som *exemplum*, dvs. forbillede, til efterfølgelse« (p. 31). På universitetet i Wittenberg havde især åndskapaciteten Melancthon gjort sig til talsmand for en søgen tilbage, *ad fontes*, og skal man kortlægge humanismens vej til Danmark, er den sti der fører bl.a. Herluf Trolle og Niels Hemmingsen til Wittenberg og tilbage igen til Danmark nok værd at have for øje, og ligeledes ligprædikenen hvor noget af lærdommen fra udlandet praktiseres. Ifølge Billeskov Jansen er det især grækeren Plutarch (o. 45-120) og hans biografier der er interessante i denne sammenhæng som et forbillede for den protestantiske ligprædiken, ligesom Thukydid's ligtaler og visse romerske biografier har været studeret i Wittenberg.

Denne nye humanistiske interesse for antikke og romerske skrifter er ikke svær at få øje på i ligprædikenen. Med meget få undtagelser nævnes levnedbeskrivelsens karakter af eksempel direkte i teksterne. F.eks. beretter Hemmingsen om Birgitte Gøyes dyder »saa at andre Jomfruer maatte vel tage it gaat exempel aff hende« (Hemmingsen: *Birgitte Gøye*). Herudover er der en høj frekvens af referencer til antikke og romerske tekster, og der synes i det hele taget ikke at være grund til at sætte spørgsmålstegn ved Billeskov Jansens forestilling om ikke bare ligprædikenen, men den danske protestantisme i det hele taget som et møde mellem lutherdom og humanisme.⁹

Hörreich – Coram Deo

Anden halvdel af ligprædikenen handler om de lidet opmuntrende hovedemner: sygdom og død. Hvor hovedpersonens opvækst og karriere udspillede sig inden for rammerne af en handlingssfære, bevæger teksten sig i skildringen af livets afslutning over i en receptionssfære. Her gælder et helt nyt sæt spilleregler.

Overgangen fra levnedsløbet til sygdomsforløb bliver markeret eksplicit i samtlige tekster med overskrifter som f.eks.: »Hans christelige ausked fraa denne werden« (Niels Hansen: *Hans Stensen*, p. 394). Nogle gange kan sygdomsforløbet til at begynde med skildres i scener uden for hjemmet. F.eks. kan det blive fortalt hvordan en ulykke eller en pådraget skade under et slag indstifter en kropslig svaghed i hovedpersonen. Reglen er dog at fremstillingen af sygdomsforløbet frem til det sidste suk begrænser sig til at foregå i ét rum: soveværelset, hvori et fast persongalleri går igen med små variationer fra prædiken til prædiken. Ud over den døende optræder ægtefællen, doktoren, sønner og døtre, og så selvfølgelig præsten der kan bruge sin direkte tilstedeværelse under begivenhederne som en troværdighedsmarkør i sin ligprædiken.

Stilistisk set sker der en mærkbar ændring i teksten ved overgangen til sygdomsforløbet, en ændring Holst på fin vis gør rede for (pp. 318-319). Man kan tale om en fortætning af den fortalte tid; hvor fortælleren i levnedsbekrivelsen holdt sig til de store begivenheder ofte med årtiers mellemrum, følges den døende nu opmærksomt uge for uge, dag for dag, hen imod slutningen time for time. Det er især i denne »nære« beretning at genren viser sine litterære træk. Spørgsmålet om døden underlægges abstrakt refleksion i et til tider meget ornamenteret sprog, og fiktionsmarkører er hyppige: Tallet tre optræder mistænkeligt ofte som angivelse af antal suk før opgivelse af ånden, antal hanegal mellem dagry og dødens indtræden, etc. Den ellefte time er der også et eksempel på. I det følgende citat forekommer, foruden tre suk, et andet fiktivt træk der er typisk for ligprædikenen. Fortælleren der udtaler sig om ting, han umuligt kan være vidende om:

oc hand met tre suck, sacteligen oc sødeligen vdgaff sin Aand. Antuordet den Gud i Himmelen, som hand nyligen oc tilforne gjorde. Den anammede Guds hellige Engle, førde den til Abrahams skiød (Anders Sørensen Vedel: *Johan Friis*).

Fiktionsdiskussionen er særlig kilden, når det gælder tekster med religiøst emne: Er det f.eks. fiktion at lade Gud optræde aktivt i en tekst? I dette tilfælde er der dog ikke tale om en ateistisk, holdningsundertrykkende læsning: Vedel har ikke med sine egne øjne har set Guds engle stige opad med en ånd i deres hænder.

Et andet overfladisk kendetegn ved denne ligprædikenens anden halvdel er intertekstualiteten.¹⁰ For at gøre sekvensen så autentisk som muligt indvæver prædikanten hyppigt andre tekster. Det er oftest mundtlige tekster som fortælleren i kraft af sin tilstedeværelse ved begivenhederne har været tilhører til: afdødes afskedsmonolog, et replikskifte mellem den døende og ægtefællen eller doktoren. Der kan imidlertid også inddrages skriftlige tekster som f.eks. i Vedels prædiken over Predbjørn Moritsen Podebusk hvor en lang bekendelse på vers forfattet af afdøde selv indgår som en væsentlig del af dødslejeskildringen.¹¹

Sygeleje og død er i høj grad iscenesat efter de forskrifter der findes i tidens protestantiske Ars Moriendi-litteratur. Genren har katolske rødder, men er udviklet i en protestantisk retning primært af Luthers *Sermon von der Bereytung zum Sterben* (1519) der blev nævnt i forbindelse med Lenz-citatet i indledningen, og herhjemme især af Niels Palladius' *Hvorledes et kristent menneske skal forberede sig til døden* (1558). Budene fra disse to tekster er i det væsentlige ens, og gør det klart at døden har to aspekter, et praktisk og et åndeligt, og disse aspekter kan genfindes i ligprædikenerne.

Hvad angår den praktiske side af afgang fra livet, er det stadig handlingssfærens logik der gør sig gældende. Ligprædikenens hovedperson er aktiv og kan fungere som et godt eksempel ved at leve op til visse forskrifter hentet fra den protestantiske Ars Moriendi. Det praktiske aspekt spiller dog kun en lille rolle ved dødslejet. Vigtigst er nemlig et åndeligt anliggende mellem individet og Gud, og her udgår aktiviteten ovenfra og nedefter.

De bud i den protestantiske Ars Moriendi der angår dødens åndelige aspekt, kan samles under påbudet om en modtagende holdning hos subjektet. Man bør ikke kaste sig ud i betragtninger om helvede, død og synd, men forlade sig på Jesu nåde, tage imod sakramentet og lade Jesus bære sine synder. Ligprædikenerne er fulde af beskrivelser der stemmer overens med de protestantiske forskrifter for den rette død, men mere interessant end at konstatere disse er det imidlertid at belyse hvordan subjektets passivitet er generelt strukturerende for handlingen i ligprædikenens sygelejeskildringer.

Det er med størrelser som fødsel, død og sygdom at begivenhedernes logik ændrer sig. Ligesom handlingssfæren griber ind i ligprædikenens

anden halvdel i forbindelse med dødens praktiske aspekt, kan receptionsfæren gribe ind i den første halvdel når det handler om død og sygdom som udtryk for guddommelig vilje. Den følgende sekvens befinder sig således på grænsen mellem levned- og sygeforløb:

vdj same dieris ecteskab haffuer gud almictigste begaffuit denum med tuende børn, huelke den euiig gud strax vdj dieris ongdoms aare igien till sit euiig rige haffuer heden kalditt./ Och nu forgangene sancte Oluffs dag it aar besøgte gud hanum med kors och sygdom (*Knud Olufsen Brockenhuus*, p. 481).

Passagen fremstiller tre begivenheder: Børnenes fødsel, disse børns død og sygdomsforløbets begyndelse. Disse begivenheder præsenteres alle i en metafor hvor begivenheden er en handling udført af Gud: Gud *begaver*, Gud *hedenkalder*, Gud *besøger*. Som et redskab i Guds hænder passiviseres subjektet i ligprædikenens anden halvdel, og det er en dyd at acceptere dette: »Hand gaff sig oc met all Taalmodighed vnder Guds Faderlige villie oc vaar til freds, huad Gud vilde giøre met hannom, enten til Liffuit eller Døden« (Hans Lauridsen: *Anders Kjeldsen Bing*, p. 190). Det karakteristiske ved logikken i receptionsfæren er denne subjektets gøren sig passiv og forståelsen af begivenhederne som handlinger udført af Gud.

Ifølge ligprædikenen over Luther, var reformatorens sidste ord: *In manus tuas Domine commendo spiritum meum*. Tilkendegivelsen der meget klart skitserer den omtalte logik, finder man gentaget i mange ligprædikener. Hos Anders Kjeldsen Bing lyder det: »O Fader, i din Haand befaler ieg min Aand« (Hans Lauridsen, *Anders Kjeldsen Bing*, p. 196), mens Anne Lavridsdatter Knob giver en af utallige varianter når hun vil »sette All sin sag udj herrens hænder« (Hans Pedersen: *Anne Lavridsdatter Knob*, p. 537). I Sørensen Vedels ligprædiken over Johan Friis er Luthers replik overtaget direkte. Eksemplerne er *legio*.

Den bestemmende logik for ligprædikenens anden halvdel kan foreløbigt illustreres således:

Fig. 3

At de afgørende spørgsmål i ligprædikenen fattes ud fra denne logik er ikke en ny indsigt. Både Holst og Kirchmeier-Andersen tænker i lignende baner, og generelt må det vel gælde for en religiøs fortælling at noget guddommeligt kan indvirke på det menneskelige. I *Dansk litteratur. Middelalder*, bd.1, kalder Pil Dahlerup den religiøse fortælling »en genre for sig«, og fortsætter:

Den opbygger et univers, hvori alle rationelle og naturlige love bliver underordnet en guddommelig styring. Derfor bæres den religiøse fortælling af en *dobbeltstruktur*, den ene udgøres af guddommelige love og planer, den anden af naturlove og menneskers handlinger. Den religiøse fortællings kerne er forholdet mellem disse to niveauer (p. 211)

Det er karakteren af en sådan dobbeltstruktur i ligprædikerne jeg forsøger at beskrive formelt med mine modeller, og den deciderede metaforanalyse påbegyndt ovenfor skal forstås som et analytisk supplement der også har forholdet mellem Gud og menneske som objekt. Subjektets passivitet kommer til udtryk i metaforer hvor begivenheder fattes som handlinger udført af Gud. Man kan sige at alle disse metaforer har grund i samme fundamentale projektion som jeg vil kalde *begivenheder er handlinger (udført af Gud)*. F.eks. tales der i en ligprædiken om »Gud, som tog mine forældre fra mig« (Hans Pedersen: *Anne Lavridsdatter Knob*, p. 537). I metaforen projiceres et 'aktør manipulerer et objekt'-skema på den komplekse begivenhed at to mennesker er døde. Sådanne metaforer er højfrekvente i ligprædikenens anden halvdel. Ses ligprædikenens receptionssfære i lyset af Luthers teologi, kan der drages en parallel mellem den simple logik som figur 3 redegør for og Luthers idé om et åndeligt regimente, das Hörreich, som netop givet ved subjektets passivitet. I das Hörreich gælder det frelsen der kun kan komme gennem troen: Tror du, så har du, og tror du ikke, så har du ikke« (Luther: »Om et kristenmenneskes frihed«, p. 298). Og troen er på sin side en nådegave fra Gud, en gave der *tildeles* gennem Ordet. Derfor *Hörreich*: man skal lytte til Ordet. Hvor individet i det verdslige regimente står til regnskab for menneskene, *Coram Hominibus*, står det således i det åndelige overfor Gud – *Coram Deo*.

Luthers forståelse af det åndelige aspekt ved døden er grundlagt i det metaforiske skema: *begivenheder er handlinger udført af Gud*. I Luthers *Ars Moriendi* handler over halvdelen af de i alt tyve punkter om sakra-

menternes store betydning for den døende, og når disse sakramenter (bøden og den sidste olie) er så vigtige, skyldes det at i sakramenterne »handler, taler og virker din Gud, Kristus, selv med dig igennem præsten; og dér sker ikke menneskes gerninger eller ord, dér tilsiger Gud dig selv alle de ting, som nu er sagt om Kristus« (Luther, »En sermon om beredelsen til at dø«, p. 105).

Frelsen kan ikke komme i stand ved handlinger fra menneskets side. Det eneste du kan gøre, siger Luther, er at »hengive dig selv med fast tro og frimodig fæste lid til ham« (Luther, »Om et kristenmenneskes frihed«, p. 296). Kender man til Luthers beskrivelse af mennesket i das Hörreich, må man imidlertid undre sig. I sit mest berømte skrift siger han følgende om det åndelige riges menneske:

Et kristenmenneske er en fri herre over alle ting og ingen undergivet (Luther, »Om et kristenmenneskes frihed«, p. 294).

– en mærkværdig udtalelse i en sammenhæng hvor der ellers ikke sker menneskelige gerninger. Sagen er at mennesket bliver *forløst* fra det verdslige rige og dets love i og med Guds overrækkelse af troens nådegave med ordet. Subjektet bliver ifølge den lutherske kristologi frit gennem overgivelsen til Guddommen. Argumentationen begynder med menneskets status af synder, en status som Det Gamle Testamente manifesterer idet dets bud er umulige at efterleve. Mennesket bliver i mødet med budene »på rette vis ydmyget og tilintetgjort i sine egne øjne« (Luther, »Om et kristenmenneskes frihed«, p. 298). I dette mørke lyser Det Nye Testamente op med tilsagn om at mennesket kan opfylde alle budene blot ved at tro på Kristus. Guds ord er alle »hellige, sande, retfærdige, fredfyldte, frie og fulde af godt« (ibid.), og modtager man dem med en ret tro, da bliver sjælen ét med ordet så alle ordets egenskaber bliver sjælens. Det er heri friheden består: Har man tro, behøver man ingen gerning, og »Er gerningen ikke længer nødvendig, så er han [kristenmennesket] visseelig fri« (p. 299). På den måde bliver Jesu blod det vand der skyller syndens smuds af mennesket. Ved en fast overbevisning om at han tog vores synder på sig på korset, får mennesket del i den store retfærdighed han manifesterede ved dette offer. Et fint udtryk for denne tanke finder man i ligprædikenen over Herluf Trolle, hvor Trolle mod slutningen forlader sig på den ene, korte bøn: Jesus.

Dette forhold, at mennesket opnår frihed ved passivt at modtage ordet, er nemt at genkende i ligprædikenen. Når den døende ved at tiden er nær,

lægger vedkommende sig tilbage i sengen og koncentrerer sig om dét ene at modtage Gud gennem ordet: »Derpaa haffver hun siden i nogen tid lidt saa heden oc forvented herren oc en Sallig forløsning« (Hans Pedersen: *Anne Lavridsdatter Knob*, p. 537). Passiviteten som en forudsætning for frelsen kan også ses på sætningsniveauet, når der udtrykkes ønsker om afsked fra verden: »Jeg begierer icke lenger Att leffve, men Att forløses oc vere med Christo min frelszere« (ibid.). I det som jegets ønske angår, står det som objekt i en passiv-konstruktion ((Jeg ønsker) at [*jeg*] *forløses*). Aktøren kan også være til stede i sætningen hvor konstruktionen så bliver aktiv, igen med hovedpersonen som objekt: »nu er jeg vel til freds, naar min Herre oc Gud vil forløse mig« (Hans Lauridsen: *Anders Kjeldsen Bing*, p. 194).

For at fange dobbeltheden af frihed og ufrihed i ligprædikenens receptionssfære bliver det nødvendigt at udvide figur 3 i en ny figur. Mennesket er ikke-handlende som modtager af troen gennem Ordet, men forløst og frit netop i denne overdragelse:

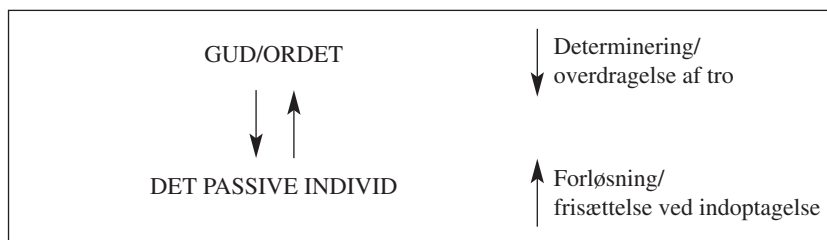

Fig. 4

Handlingen i ligprædikenens anden halvdel udspiller sig helt frem til slutningen langs den nedadgående pil. Forfatteren koncentrerer sig her om at beskrive de måder hvorpå hovedpersonen forbereder sig på det sublime øjeblik. I den fase er forløsningen, givet ved figurens opadgående pil, kun til stede som en implicit målsætning. Først i teksternes sidste linjer manifesteres den i varierende udsagn. Det hyppigste er at afdøde »hensov i Herren«, hvor præpositionen »i« markerer indoptagelsen, men som det fremgik af et tidligere Vedel-citat, kan forfatteren også beskrive forløsningen mere detaljeret og fantasifuldt ved at inddrage sjæletransporterende engle. Der er også eksempler på at Gud, i en *begivenheder er handlinger*-metafor, møder op og giver den døende en forløsning: »da kom den evige gode Gud oc gaff hende en salig forløsning« (Hans Pedersen: *Anne Lavridsdatter Knob*, p. 538).

Det kan bemærkes at figur 4 fungerer som et belæg for en påstand som både Billeskov Jansen og Holst fremfører, nemlig at mødet med døden i ligprædikenen er at forstå som en iscenesættelse af dramaet om dommedag, sådan som dette drama tog sig ud i det teologiske miljø omkring Luther og hos Luther selv. Man beskæftigede sig her med tanken om en fremtidig verdensundergang hvor Kristus ville dømme levende og døde, enten til et sæde hos Gud eller en tur nedad til helvedes flammer. De bibelske belæg for denne eskatologi findes især i Johannesevangeliet. En skematisk redegørelse for den dynamiske logik i denne dommedagstanke er identisk med redegørelsen for ligprædikenes receptionssfære på nær et punkt:

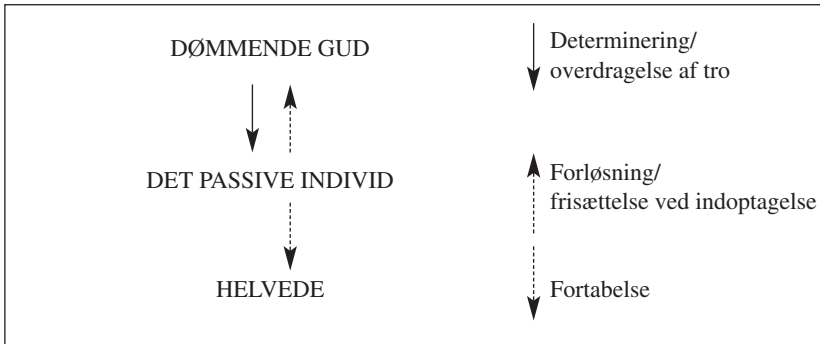

Fig. 5

Forskellen mellem figur 4 og figur 5 skal findes i at helvede i figur 5 er til stede på lige fod med Guds himmel, mens det i ligprædikenen højst fungerer som en implicit modpol til den forløsning der ingen undtagelse kender. I ligprædikenen ender det altid godt.

Forskningsperspektiver

De indbyrdes meget forskellige sfærer og de respektive interne spændinger begrunder en pudsigt semantisk inkonsekvens der gør sig gældende på tværs af sfærerne. Visse ord og begreber synes helt at ændre betydning og værdi alt efter hvor de optræder i ligprædikenes forløb. Redegørelsen for ligprædikenes todelte univers synes at give en forklaring.

Begrebet 'sygdom' er det oplagte eksempel. I ligprædikenens handlingssfære bliver udøvelsen af det hverv man som en del af samfundshierarkiet er blevet tildelt, anset for at være en dyd. Derfor opfattes sygdom i denne del af ligprædikenen som noget hæmmende:

It gantske Aar før end Gud Allmectigste kallede V. salige *Anders Bing* aff denne sørgelige Verden, hiemsøgte hand hannom met en stor Suaghed i sit ene Been, huilcken der tog offuerhand hos hannom dag fra dag, indtil den tuingde hannom til Sengen. Dog halv vor Herre hans V. igen, at hand om Paaske tide bleff saa til pass, at hand foer ned oc vaar paa den almindelige Herredag, som stod i Kiøbenhaffn Anno 89 (Hans Lauridsen: *Anders Kjeldsen Bing*, p. 187).

Sygdommen er en magt der i en *begivenheder er handlinger*-metafor, tvinger Anders Bing til sengen, mens Gud i en lignende metafor får ham op igen. Sygdommen forstås som en *svagthed*, og bedringen er en *hjælp*.

Sygdommen er samtidig den vigtigste indikator for overgangen fra Tatreich til Hörreich idet den i det verdslige regimentes logik er en hindring for udøvelsen af hvervet: »aff slig Aarsag [kunde hand] icke tage sig nogen synderlig Verdslig Bestilling« (Jens Gødesen: *Jakob Bjørn*, p. 528) – og i det åndelige regimentes logik en begyndelse til vejen mod døden og den deraf følgende frelse: »Saa haffuer den gode Gud tidlige, saa gaat som aff Barnsbeen, tagen denne vnge salige Juncker vdi sin Tieniste og lagd hannem sit Faderligt Kaarss paa, som hand skulde bære effter hans guddommelig Villie« (Anders Sørensen Vedel: *Predbjørn Moritsen Podebusk*, p. 159). Sørensen Vedel følger op med et citat fra Jeremias bog: »Det er en kaastelig Ting at bære Aaget i sin Vngdom« (ibid.).

Ud fra denne dobbelthed i sygdommens semantik, sygdommen dels som hindring og dels som en begyndende frisættelse, springer så en række andre, lignende fænomener. F.eks. undergår forholdet mellem de to begreber 'sygdom' og 'medicin' en mærkbar forvandling i overgangen fra det ene rige til det andet. Hvor medicin i ligprædikenens første halvdel er noget der, som vi kender det, kan kurere sygdom, der vendes tingene om i den anden halvdel idet sygdommen simpelthen bliver medicin: »Aff den forsiunlige Gud regeris alting, Oc huad oss tyckis at vere Pine, er idel Medicin oc Lægedom« (Jens Gødesen: *Jakob Bjørn*, p. 529). En mere radikal variant af denne semantiske omvendning får vi i Hemmingsens prædiken over Herluf Trolle hvor sygdom som medicin er blevet til døden som endelig helbredelse:

Der effter sagde hand oss, paa huad dag at hand skulde affskedis fra denne Verden, paa Mandag sagde hand, da bliffuer der en stor foruandling paa min siuge, saa at jeg huerken skal plagis aff hæde eller kuld meer« (Niels Hemmingsen: *Herluf Trolle*, p. 103).

De betydningsmæssige glidninger kan føres endnu videre. I det næste citat er der næsten tale om en semantisk implosion: »Der er ingen Sejrvinding offuer Døden uden ved Døden« (Ligprædiken 1571, citeret efter Kirchmeier-Andersen, afsn. 6.2.). Døden fungerer her både som død i traditionel forstand og som nyt liv i åndelig forstand. Denne metaforiske konstruktion – død som liv – kan i øvrigt genfindes hos Luther. Ved sygelejet begynder »den snævre port og den trange vej til livet .. og her går det til på samme måde, som når et barn med fare og angst fødes ud af den lille bolig i moders liv til denne vide himmel og jord – det vil sige: til denne verden« (Luther: »En sermon om beredelsen til at dø«, p. 96). Ud over de her nævnte dikotomier sygdom/helbredelse, liv/død, kunne det i fremtiden være interessant at sætte begrebspar som aktivitet/passivitet, individualitet/almenmenneskelighed, magt/hengivenhed under lup.

I et litteraturhistorisk perspektiv vil det være afgørende at få placeret den danske protestantiske ligprædiken i forhold til ligprædikener fra andre protestantiske samfund og til ligprædikener fra andre kristne samfund hvilket i denne sammenhæng vil sige katolske. Der synes ikke at være nogen grund til at tro at 1500-tallets danske ligprædiken skulle afvige synderligt fra andre protestantiske, men når det kommer til en sammenligning med *katolsk* ligprædiken, bliver sagen straks mere intrikat.

Ligprædiken i ordets brede betydning som en eller anden form for gejstlig tale ved en begravelse, er ifølge den tyske forsker Rudolf Mohr ikke et specifikt protestantisk fænomen: »Bei Beerdigungen von Christen überhaupt eine Predigt zu halten, ist nicht erst durch die Reformation aufgekommen« (Mohr, p. 18). Taler man derimod om ligprædikenen i den snævre betydning af ordet, personalia, tyder meget imidlertid på at der ikke findes en katolsk parallel i samtiden.

På de 16 spalter om begravelse der findes i *The Catholic Encyclopedia* (ed. Charles G. Hebermann, 1913-1914), nævnes 'Leichenrede' kun én gang, og det sammen med andre undtagelser fra det gængse begravelsesritual (»peculiar rites«). En kort 'Leichenrede' er ifølge det grundige værk en lokal tysk skik, og det er endda muligt at der slet ikke hentydes til en prædiken med biografiske passager, noget sådan nævnes ikke, heller ikke under andre relevante opslag (f.eks. 'Homiletics' og 'Death'). Herudover

kan man fordybe sig i enkelte katolske landes begravelsesskikke. Således giver Carlos M.N. Eires bog om *The art and craft of dying in sixteenth-century Spain* (1995) et indblik i hvordan katolske begravelser kunne se ud i mit tekstmateriales samtid. I Eires minutiøse gennemgang af ligoptog, sørgeritualer og messetyper nævnes der ikke noget om hverken prædikener eller ligtaler af biografisk tilsnit, men derimod opregnes de markante forskelle mellem protestantiske og katolske skikke ofte. Eires redegørelse for modsætninger i begravelsesrutiner de to trossamfund imellem er interessant at holde op imod den tyske ligprædikenforskning, for det er det samme motiv der afbildes blot fra to forskellige perspektiver.

Hverken Mohr eller Lenz, der begge bruger 'ligprædikenen' i ordets brede betydning, er inde på spørgsmålet om muligheden af en katolsk pendant til det biografiske afsnit, men de gør begge en del ud af at understrege hvad de mener er nyt ved den protestantiske ligprædiken. Lenz om Luthers ligprædikener:

Das Lob Gottes sowie Tröstung, Erbauung und Belehrung der Gemeinde waren die vornehmsten Aufgaben dieser Predigten, die den Lebenden, den Hinterbliebenen, galten und gelten, wohingegen die katholische Kirche den Toten und besonders sein zukünftiges Seelenheil im Mittelpunkt ihrer Begräbnisriten sah und sieht. Damit legte Luther aber auch den Grundstein für die stärkere Diesseitsorientierung der Protestanten (Lenz, p.9).

I det katolske begravelsesritual er det den afdødes sjæl og dennes frelse der er på spil, hvorimod Luther med sine ligprædikener vender blikket mod jorden. Dette er en naturlig protestantisk gestus eftersom Gud ifølge protestantisk tro *har* afgjort spørgsmålet om afdødes frelse når vedkommende udånder. Med døden er der sat definitivt punktum for livet, og prædikanten kan vende sig mod de efterlevende med trøst og måske med afdødes liv som et eksempel til efterlevelse. Katolikkerne har derimod et helt andet transcendentalt ærinde med deres begravelsesritual. Eire siger om det 16. århundredes spanske begravelsesritual: »Every gesture performed by the survivors in a funeral could be viewed as an intercessory act on behalf of the dead, a necessary spiritual formality that aided their entrance into heaven« (p. 115). For det 16. århundredes katolikker var én ting lige så sikkert som døden, og det var den efterfølgende skylning af sjælen i skærsilden. Først efter rensende pinsler kunne man indtræde i Guds rige, og begravelsesritualets hovedformål var at få afdødes sjæl

hurtigt gennem lidelserne og op til Gud. Til dette var der forskellige midler hvor messen var det vigtigste. Her kunne forsoningen i Kristi offer på korset gentages igen og igen, og dets effekt kunne rettes imod den begravede persons sjæl.

Forskellene mellem protestantisk og katolsk begravelsesskik pointerer at det er svært at forestille sig en ligprædiken (i den snævre betydning af ordet) som en del af et katolsk begravelsesritual. Ligprædiken er finit i sin natur. Ligprædiken *gentager* et liv der *har* nået sit endepunkt, og den er henvendt til de efterlevende der kan bruge den som trøst og som et spejl. Derfor ville ligprædiken være malplaceret ved en katolsk begravelse. I en katolsk optik må genren opfattes som alt for verdslig i sin gennemgang af afdødes levned og alt for tidlig med sit endelige punktum. Dette forhold synes at styrke den indledende idé, nemlig at ligprædiken som genre er funderet i en Luthersk teologi. Den er et billede af og for den protestantiske tro som Luther formulerede den.

Noter

1. En forskningsoversigt fortæller at der på dansk grund findes i hvert fald ni bidrag, større eller mindre, om ligprædiken som litterært fænomen:
  - en utrykt specialeafhandling, Sabine Kirchmeier-Andersen 1987.
  - et større arbejde med dybdegående undersøgelser af én dansk ligprædiken, Billeskov Jansen 1990. *Humanitas christiana*.
  - to væsentlige artikler, Troels Troels-Lund 1904, Elisabet Holst 1999, hvor Troels-Lunds primært er kulturhistorisk.
  - en række mindre afsnit der dukker op i tekster hvor hovedemnet er et andet end ligprædikener: Martin Schwarz Lausten 1968, Harald Ilsøe 1987, Paul Diderichsen 1968 og Vibeke A. Pedersen 1984.
  - hertil uvæsentlige småafsnit i diverse litteraturhistorier.
2. Elisabet Holst arbejder med stort set samme inddeling: Trøst og opbyggelse til de efterlevende, prædiken over et udvalgt tekststed, biografisk afsnit, bøn og sørgedigte, (Holst, p. 283). Det bør nævnes at Peder Palladius i 1555, ti år før den ældste bevarede trykte ligprædiken på dansk, giver en anvisning for opbygningen af ligprædiken i en håndbog til islandske præster. Ligprædiken skal ifølge Palladius bestå af tre dele: Først en tak til ligbærerne, dernæst de biografiske oplysninger om afdøde og til sidst en prædiken over et udvalgt tekststed. For Palladius' har de trøstende ord til de efterlevende sandsynligvis været en naturlig del af takken til ligbærerne ligesom det ikke har været nødvendigt at nævne bønnen. Sørgedigtene vandt først rigtig indpas efter Palladius' tid, så de små uoverensstemmelser de to inddelinger imellem er altså forklarlige.

3. Implicit i et sådan ræsonnement ligger Aristoteles' fordring om at skelne mellem fagprosa og digtning ud fra modstillingen mellem det individuelle og det almene. Hvor historikeren fremstiller enkelte begivenheder, fremstiller digteren »hvordan det skete måtte være for at ske«, (Aristoteles 1992, p. 26), altså noget alment. Og Aristoteles gør videre opmærksom på at et udgangspunkt i noget virkeligt ikke på nogen måde er diskvalificerende: »For der er jo ikke noget til hinder for at noget af det der virkelig er sket er sådan, at det ikke blot var muligt .. men også rimeligt i sit forløb .. og det er jo skildringen heraf, der gør vedkommende til Digter« (p.27).
4. Når der refereres til ligprædikener, vælger jeg at lade den biograferedes navn stå som værktitel, dette af hensyn til læseligheden da ligprædikenernes originale titler kan være meget lange. Jeg anfører så vidt muligt både forfatternavn og titel. Hvis intet andet er anført, er sidetalshenvisninger til Bricka og Gjellerup. Ved de ligprædikener jeg har haft adgang til via Det Kongelige Biblioteks mikrofilmsamling, henvises ikke med sidetal.
5. Helteskildringerne kan være et eksempel på passager med fiktionsmarkører. F.eks. berettes der i ligprædikenen over Herluf Trolle det følgende om Trolles bedrift i et søslag som fortælleren ikke har deltaget i: »Hand stod met sine Saar, blodet forrant hannem, dog vilde hand at de fattige Krigsmend oc Baadsmend skulde først forbindes« (Niels Hemmingsen: *Herluf Trolle*, p. 100). Det bliver desuden fortalt at Trolle trods sine sår var *frimodig*, så ud over det næsten eventyrlige i Trolles opofrelse (der strengt taget *kunne* være rigtigt), kan man tale om fiktion i udsigelsen idet fortælleren siger mere end han kan vide.
6. I citater fra Niels Hemmingsens ligprædiken over Herluf Trolle henviser jeg til sidetal i F. J. Billeskov Jansens *Humanitas christiana*.
7. I 1. Kor. 12, 12-13 hedder det: »Thi ligesom legemet er en enhed og dog har mange lemmer, og alle legemets lemmer, så mange de er, dog er eet legeme, således er det også med Kristus. / Thi med een Ånd blev vi alle døbt til at være eet legeme, enten vi er jøder eller grækere, trælle eller fri; og alle har vi inddrukket samme Ånd.«
8. Med sådanne udtalelser er det ikke sært at Luther gennem tiden har været udsat for barsk kritik fra marxistisk side. I denne sammenhæng er Max Webers *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* et hovedværk. Weber tager især fat i den kaldstanke som også kommer til orde i ligprædikenerne, og pointerer at det er med Luthers idé om et verdsligt regimente at det verdslige liv for første gang i verdenshistorien får en selvstændig betydning. Det jordiske liv rationaliseres, og som det blev konstateret i ligprædikenerne, øger man Guds ry på jorden ved at leve op til de krav som denne rationalisering stiller. Weber iagttager især dette fænomen i visse sekter der opstår ud fra Luthers teologi: Calvinismen, Pietismen, Metodismen.
9. Også Paul Diderichsen diskuterer ligprædikenes humanistiske træk. Termen 'ligprædiken' anvender han som jeg om den biografiske del af den samlede prædiken, og han opfatter genren som »i langt højere grad« humanistisk end den kristelige prædiken.
10. Det væsentligste om ligprædikenen i det lille afsnit om genren fra Harald Høes studie i *555 danske Selvbioграфier og Erindringer* angår forfatterernes brug af andre tekster. Har man interesse for intertekstualitet i ligprædikenen er hans afsnit værd at læse.

11. Om sådanne tekster forfattet med henblik på forfatterens egen ligprædiken henvises i øvrigt til Holst p. 291. Generelt om stilen i denne ligprædikenens anden halvdel må der med tanke på handlingens lokalisering i ét rum og nævnte brug af dialog og monolog blive tale om en scenisk fremstilling.

Litteratur

Ligprædikener:

- Bertelsen, Laurids: *Holger Ottesen Rosenkrands*, København 1576. i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Gødesen, Jens: *Jakob Bjørn*, København 1597. i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Hansen, Niels: *Hans Stensen*, (1594 (utrykt)). i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Hemmingsen, Niels: *Birgitte Gøye*, København 1574.
- Hemmingsen, Niels: *Herluf Trolle*, København 1565. i: Jansen, F. J. Billeskov: *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle af Niels Hemmingsen og Christian Machabæus*. C. A. Reitzels Forlag, København 1990.
- Nielsen, Jens: *Karine Knudsdatter Gyldenstjerne*, København 1596. i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Lauridsen, Hans: *Anders Kjeldsen Bing*, København 1590. i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Pedersen, Hans: *Anne Lavridsdatter Knob*, (1581 (utrykt)), i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Ukendt forfatter: *Knud Olufsen Brockenhuus*, (1599 (utrykt)). i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Vedel, Anders Sørensen: *Johan Friis*, København 1571.
- Vedel, Anders Sørensen: *Klavs Nielsen Glambek*, København 1591. i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 1*, København 1874-75.
- Vedel, Anders Sørensen: *Predbjørn Moritsen Podebusk*, Ribe 1591. i: C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede 2*, København 1913.
- Sekundærlitteratur:*
- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, Bind 1*, Doktorafhandling, Det kongelige Bibliotek, Museum Tusulanum, København 2001.
- Aristoteles: *Poetik*, Filosofibiblioteket, Hans Reitzels Forlag, København 1992.
- Christensen, Torben: »Evangelium og verden: Luthers samfundsforståelse«, i: *Luthers skrifter i udvalgte bind IV: Evangelium og samfund*, Gads forlag, København 1964.

- Eire, Carlos M.N.: *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteenth-century Spain*, Cambridge University Press, 1995.
- Dahlerup, Pil: *Dansk Litteratur. Middelalder. 1. Religiøs litteratur*, Gyldendal, København 1998.
- Diderichsen, Paul: *Dansk prosahistorie I, 1*, Gyldendal, København 1968.
- Hebermann, Charles G. (red.): *The Catholic Encyclopedia*, New York 1913-1914.
- Holst, Elisabet: »Kvindedyd og kvindedød i danske ligprædikener 1570-1700«, i: *Svøbt i mår, Dansk Folkevisekultur 1550-1700. Bind 1: Adelskultur og visebøger*, C. A. Reitzel, København 1999.
- Ilsøe, Harald: *555 danske Selvbiografier og Erindringer. En kronologisk fører med referater til trykte selvbiografier forfattet af personer født før 1790*, DSL, C. A. Reitzels forlag, København 1987.
- Jansen, F. J. Billeskov: *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle af Niels Hemmingsen og Christian Machabæus*. C. A. Reitzels Forlag, København 1990.
- Kirchmeier-Andersen, Sabine: *Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565-1800*, Speciale (utrykt), Københavns Universitet 1987.
- Lausten, Martin Schwarz: *Skrifter af Peder Palladius. Hidtil utrykte latinske skrifter*, Gad, København 1968.
- Lenz, Rudolf: *De mortuis nil nisi Bene?: Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Sigmaringen, Thorbecke 1990.
- Luther, Martin: »En sermon om beredelsen til at dø«, (1519), oversat af Margrete Lomholt-Thomsen, i: *Luthers skrifter i udvalg bind I: De reformatoriske Hovedskrifter*, Gads forlag, København 1962.
- Luther, Martin: »Om et kristenmenneskes frihed« (1519), oversat af Niels Henning Borup, i: *Luthers skrifter i udvalg bind I: De reformatoriske Hovedskrifter*, Gads forlag, København 1962.
- Luther, Martin: »Om lydighed mod statsmagten«, (1523), oversat af Jens Kr. Krarup, i: *Luthers skrifter i udvalg bind IV: Evangelium og samfund*, Gads forlag, København 1964.
- Luther, Martin: »Til den kristne adel af den tyske nation om reformation af kristenheden«, (1520), oversat af Margrethe Lomholt-Thomsen, i: *Luthers skrifter i udvalg bind IV: Evangelium og samfund*, Gads forlag, København 1964.
- Mohr, Rudolf: *Protestantische Theologie und Frömmigkeit im Angesicht des Todes während des Barockzeitalters hauptsächlich auf Grund hessischen Leichenpredigten*, Diss. theol., Marburg 1964.
- Nielsen, Lauritz: *Dansk Bibliografi. Med særligt hensyn til dansk bogtrykkerkunsts historie. Bind II (1551-1600 A-J, 1551-1600 K-Ø)*, Det kongelige Bibliotek, DSL, C. A. Reitzels forlag, København 1996.
- Pedersen, Vibeke A.: »Hundrevisebogen og ligprædikener – en ny facet i genrehistorien«, in: *Danske studier 1984*.
- Troels-Lund, Troels: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. XIV. bog: Livsafslutning*, folkeudgave Gyldendalske Boghandel, København 1904.